IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

QARAQALPAQ ÁDEBIYATINDA TARIYXIY ROMAN JANRI HÁM IZERTLENIWI

Jumabaeva Gúlayım
(NMPI 1-kurs tayanısh doktarantı)

Búgingi rawajlanıp atırǵan zamanda kórkem ónerdiń bir túri bolǵan ádebiyat tarawında da aytarlıqtay bir qansha jańalıqlar júr bermekte. Biziń izertlew jumısmızdıń obyekti bolǵan epikalıq shıǵarmalar da óziniń janrlıq hár túrliligi menen ádebiyatımızdı bayıtıp barmaqta. Epikalıq shıǵarmalardıń ishinde janrlıq jaqtan eń quramalı túri bul romanlar esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında ótken ásirdiń ortalarınan baslap romanlar jazılıp atırǵan bolsa házirgi waqıtqa shekem olardıń ishinde hár túrli janrdaǵı dóretpelerdi kóriwimizge boladı. Bizdiń ádebiyatımızda roman túrleri ishinde tayiyxıy romanlar belgili dárejede rawajlanıp kiyatır.

Tariyxıy roman degenimiz uzaq yáki bir adamnıń ómiri dawamındaǵı tariyxıy waqıyalar bayan etiletuǵın, qaharmanları (tiykarǵı qaharman yamasa personajlardıń) tariyxıy shaxs bolıwı múmkin bolǵan shıǵarma.

Tariyxıy roman tariyxıy syujet tiykarında qurılıp, tariyxtıń belgili bir dáwirin ádebiy kóriniste súwretleydi. Ol tariyxıy haqıyqattı ádebiyat penen, tariyxıy fakttı ádebiy fantastika menen, real tariyxıy shaxslardı ádebiy toqımalar menen birlestiredi, belgili bir waqıt aralıǵın óz ishine aladı. Tariyxıy romandaǵı pútkil waqıya tariyxıy faktlar tiykarında alıp barıladı.

Tariyxıy romanlarǵa evropa ádebiyatında Volter Skott tárepinen tiykar salınǵan. Bul janrdıń gúllep rawajlanǵan dáwiri romantizm dáwiri edi. Bul janrdıń eń ataqlı jazıwshıları ishinde Viktor Gyugo, Fenimor Kuper, Alessandro Manzoni, Genrix Kleyts, Aleksandr Dyuma, rus ádebiyatında Mixail Zagoskin edi.

Rus ádebiyatında tariyxıy roman jazıwǵa degen birinshi urınıslar N.M.Karamzinniń 1792-jıldaǵı “Boyardıń qızı Nataliya” shıǵarması menen kózge taslanadı. Volter Skottıń tásiri tiykarında Pushkinniń “Kapitan qız” h.m “Ullı Petrdıń arabı” shıǵarmalarında óziniń kórinisin taptı. Biraq M.N.Zagoskinniń tariyxıy romanları (“Yuriy Miloslavskiy yáki ruslar”, “Askold áwliyesi”, “Brin toǵayı”) hám I.I.Lazheshnikovtıń tariyxıy romanları (“Muz úyi”) rus ádebiyatında birinshilerden bolıp “Volter Skott tipindegi tariyxıy romanlar” dep atalǵan.

Ózbek ádebiyatında Abdulla Qodiriy tárepinen jazılǵan “Ótgan kunlar” romanı menen ózbek ádebiyatında birinshi tariyxıy roman janrı payda boldı. Aybek óziniń “Qutlıq xan” romanında Qadiriy baslap bergen tariyxıy roman dástúrlerin rawajlandırdı hám “Nawayı” romanı menen tariyxıy-biografiyalıq roman janrına tiykar saldı.Keyinshelli O.Yaqubov “Uluǵbek ǵáziynesi” , P.Qodirov “Juldızlı túnler”, Muhammed Ali “ Sarbadarlar” romanları menen tariyxıy roman janrın jańa basqıshqa alıp shıqtı.

Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy romanlardıń jaratılıwı ótken ásirdiń ortalarınan baslanǵan. Tariyxıy romanda tiykarǵı obrazlar prototipler tiykarında dóretiledi. Jazıwshı roman jazıw ushın ózi tiykarǵı qaharman qılıp tańlap alǵan adamlar haqqında tariyxıy shınlıqtı, óz qaharmanlarına tariyx bergen minezlemeni hám tariyxıy dereklerdi úyrenedi. Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy romanlar qatarına T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı”, K.Sultanovtıń “Ájiniyaz”, O.Bekbaulovtıń “Beruniy”, K.Mámbetovtıń “Posqan el”, “Bozataw”, A.Sadikovtıń “Bostansız búlbúl”, H.Ótemuratovanıń “Húrliman”, “Tumaris” romanları kiredi. Bul romanlardıń hámmesiniń prototipi bar. Mısalı, “Qaraqalpaq dástanı” romanında Maman biy Orazan ulı, Aydos biy, Ernazar alakóz, “Ájiniyaz” romanında Ájiniyaz Qosıbay ulı, O.Bekbaulovtıń “Beruniy” romanında ullı ilimpaz Abu Rayhan Beruniy, “Posqan el” romanında Ismayıl Sultan, Ormanbet biy, Jiyen jıraw, “Bostansız búlbúl” de Berdaq Ǵarǵabay ulı, Ótesh Alshınbay ulı prototipler bolıp esaplanadı.

Tariyxıy romanlarda tariyxıy shaxslar hám tariyxta islegen is-háreketleri kórkem obrazlar járdeminde jasaladı. Solay eken hár qanday tariyxta jasaǵan adam tariyxıy roman qaharman bola

bermeydi. Sonday-aq tariyxıy romanda bolıp ótken waqıyalar súwretleniwi menen qatar avtordıń kórkem qıyalı menen de bir qansha toqıma waqıyalar hám toqıma epizodlıq qaharmanlar qatnasıwı múmkin. Bunday avtor kórkem qıyalı járdeminde jaratılǵan toqıma obrazlar sol dáwir hám tiykarǵı qaharman xarakterin beriw ushın jaratıladı. Biraq tiykarǵı tariyxıy waqıyalar qıyaldan jaratılmaydı hám bas qaharmanlar qıyaldan quralmaydı. “Tariyxıy romanda tariyxta bolgan waqıyalar, tariyxıy shaxslar, tariyxıy dáwirler súwretlenedi. Bayanlawdıń barısında jazıwshı tariyxıy talaplardı basshılıqqa aladı, yağnıy tariyxıy faktlerdi saqlaydı. Sonıń menen birge tariyxıy roman avtorı kórkem fantaziyanı keń paydalanıwǵa haqılı»[1].. Tariyxıy romanga tán bolgan baslı qásiyetler real waqıyalar hám tariyxıy shaxslardı sáwlelendiriw, tariyxıy fakt hám kórkem toqıma, tariyxıy kolorit, kórkem til ózgeshelikleri menen sıpatlanadı. Mısalı, K.Sultanovtıń “Ájiniyaz” romanı bas qaharmanı qaraqalpaq shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulı bolıp onıń balalıq waqtınan baslap er jetip Sherǵazıxan medresesine oqıp atırǵan waqıtları súwretlengen. Roman syujetinde Ájiniyazdıń Xanzada isimli qızǵa ashıq bolǵanlıǵı aytıladı biraq, bul toqıma obraz esaplanadı. Sebebi tariyxta Ájiniyazdıń súygen yarı haqqında hám onıń isimi hesh bir derekte aytılmaǵan. Solay eken avtor bul obrazdı dóretiwdegi tiykarǵı maqset Ájiniyaz shayırdıń óz muhabbatına degen sadıqlıǵın hám berikligin kórsetiwde bolıp esaplanadı. Sebebi “Húǰjet tamamlanǵa jerde jazıwshı óz jumısın baslaydı” -degen edi Tınyanov. Ádebiyatımızda 1950-jıllardıń aqırı 1960,1970-jıllarda romannıń tómendegidey túrin kóp ushıratamız:

-Tariyxıy; (“Qaraqalpaq dástanı”, “Beruniy” romanları)
-Tariyxıy-biografiyalıq; (“Ájiniyaz”, “Bostansız búlbil” romanları)
-Tariyxıy-revolyuciyalıq; (“Sońǵı húǰim”, “Balıqshınıń qızı” romanları)
-Satiralıq; (“Ámiwdárya boyında” romanı)
-Detektiv (“ Qıraǵı közler” romanı)

Tariyxıy temadaǵı romanlar kóplep dóretilgen. Sebebi jaqınǵa shekem jazba ádebiyat hám baspa sózi uzaq táriyxına iye emes, ótmishi tek ańız-ángimelerge, awızeki shejirelerde saqlanǵan xalıq wákilleri eń dáslep táriyxiy temaǵa qol uratuǵını tábiyiy.

Tariyxiy romannıń payda bolıwınıń tiykarǵı sebebi óz ótmishine degen kúshli qızıǵıwshılıǵı sebepli jazıwshınıń táriyxiy waqıyalar menen táriyxiy qaharmanlardıń obrazın jaratıwǵa umtılıwı.

Tariyxiy-revolyuciyalıq roman – dáslep siyasiy talap boyınsha jazıldı. Biraq, awdarıspaq dáwirindegi insan taǵdirin haqıyqat súwretlewge umtılıs sebepli hám onda insannıń ruwxıy dúnyasına degen kúshli dıqqat bul janrdı keltirip shıǵardı. Mısalı, A.Begimovtıń “Balıqshınıń qızı”, S.Baxadirovanıń “Taǵdir” romanları

Satiralıq roman – jámiyettegi alǵa umtılıslarǵa anaw yáki mınaw dárejede tosqınlıq islep atırǵan insanlardı ashkaralaw maqsetinde hám epikalıq mashtabda jazılǵan shıǵarmanı satiralıq roman deymiz. Mısalı, “Ámiwdárya boyında”, “Saqal”, “Payǵambar jasındaǵı kúyew”

Tariyxiy-biografiyalıq romannıń payda bolıwınıń tiykarǵı sebebi jazıwshınıń dóretiwshi shaxs obrazın sol dáwirdiń táriyxiy shárayatı menen baylanıslı keń epikalıq mashtabda súwretlewge degen umtılıstan tuwıladı. Mısalı, M.Áwezov “Abay jolı”, Aybek “Nawayı” romanların aytsaq boladı.

Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy romanlardıń jazılıwı menen birge óz gezeginde olardıń izertleniw máselelerinde bir qansha isler alıp barıldı. Bir ǵana T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy romanları boyınsha ilimiy izertlewler hám ádebiy sınlıq maqalalar kóplep jazıldı. K.Sultanovtıń 1991-jılı jaqlanǵan “1960-80-jıllardaǵı qaraqalpaq prozsınıń rawajlanıw baǵdarları” atlı doktorlıq jumısında T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy romanlarınıń tariyxıy hám kórkem-ádebiy dárekleri, tariyxıy aharman jasawdaǵı ózgesheligi, qaraqalpaq memuarlıq shıǵarmaarınıń milliy tariyxıy roman janrınıń tuwılıwındaǵı áhmiyeti , problemetikası, ideyası, stili máselesi izertlengen. Al, H.Ótemuratovanıń “Tariyxıy shınlıq hám triyxıy iskerler obrazları” atlı

[1] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис: «Билим», 1994, 91-6.

kandidtlıq dissertciyasında trilogiyasınıń tariyxıy dárekleri, ondaǵı obraz jasawdaǵı arxiv materialları menen aǹız áǹgimeleriniń tutqan ornı, sheberlik máseleleri izertlengen. P.Nurjanovtıń “T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” qaraqalpaq ádebiyatında birinshi tariyxıy trilogiya” atlı dissertaciyası hám usı tiykarda jarıq kórgen “Сверяя с народной памятью” monografiyasında “Qaraqalpaq dástanı” trilogiyasında qaharmanlıq epos dástúrleriniń áhmiyeti, qaharmanlıq motivlerdiń, epikalıq dúnyanıń turaqlı birlikleri bolǵan batır, at, qural-jaraq, opalı yar hám basqalardıń ótmish hádiyelerin, ruwlardıń óz ara qatnasın súwretlewdegi áhmiyeti máseleleri izertlengen[2]. K.Mámbetovtıń sekseninshi jıllardıń ortaları hám toqsanınshı jıllardıń baslarında jarıq kórgen tariyxıy romanları “Posqan el”, “Túrkistan”, “Bozataw” romanlarına bir qansha ilimpazlar ilimiy maqalalar hám miynetler jazdı. S.Bahadirova[3] , H.Ótemuratova[4] , Q.Járimbetov[5] , J.Esenov[6] sıyaqlı ilimpazlar joqarıda atı atalǵan romanlardıń poetikasında hám sheberlik dúnyasında konfliktlerdiń jasalıw jaǵıdayları , olardıń qaraqalpaq romanshılıǵında tutqan ornı haqqında aytıp ótedi. Bunday romanlardıń keyingi jazılajaq tariyxıy romanlarǵa úlgi bolǵanlıǵın atap ótilgen. Al, onıń romanlarınıń poetikalıq ózgeshelikleri arnawlı túrde P.Nurjanovtıń “Házirgi qaraqalpaq romanı poetikası” miynetinde kompoziciyalıq hám janrlıq-stillik ózgeshelikleri izertlendi. Bul roman haqqında bir qansha ilimpazlar ilimiy pikir bildirgen. Mısalı, S.Bahadirova “Posqan el” romanı haqqında “Roman tariyxıy húJjetlerge, faktlerge, tariyxı- etnografiyalıq materiallarǵa bay. Jazıwsh romannıń káp planlı syujeti arqalı qaraqalpaq xalqınıń tariyxındaǵı qıyan-kesti waqıyalarǵa tolı eki ásirge shamalas tariyxıy dáwirdiń shıyırshıǵın ashıp bergen. Romandı sońǵı dáwirdegi tariyxıy prozamızda sátli shıqqan shıǵarmalardıń qatarına qosıwǵa boladı” – degen pikir bildirgen.

Sonday-aq, K.Sultanovtıń “Ájiniyaz”, O.Bekbaulovtıń “Beruniy”, K.Mámbetovtıń ”Posqan el”, “Bozataw”, A.Sadikovtıń “Bostansız búlbúl” romanlarınıń poetikası arnawlı túrde “Qaraqalpaq tariyxıy romanlarınıń poetikası” atlı H.Ótemuratovanıń miynetinde izertlengen.

H.Ótemuratovanıń “Húrliman” romanı ǵárezsizlik dáwirindegi izlenisleriniń jemisi bolıp tabıladı. Avtordıń ótmishke ayrıqsha sezimtallıq penen qatnas jasaǵanlıǵı – Húrliman baqsınıń kórkem obrazın sheber túrde ashqanlıǵı kózge taslanadı. Onda eń aldı menen Húrliman baqsınıń janı pákligi, hadallıǵı, ruwxıy dúnyasınıń názikligi, gózzallıqtı, qorshaǵan ortalıqtı tereń sezimtallıq, ayrıqsha estetikalıq zawıqlanıw menen qabıl ete alıw uqıbı, insan balasındaǵı jawızlıq penen miyrimsizliktiń gúresi talap dárejesinde ashıp berilgen. Bul romannıń kórkemlik hám janrlıq ózgeshelikleri haqqında P.Nurjanov óz ilimiy maqalasında keńnen pikir bildirip ótedi: “Avtor bir neshe detallıq, peyzajlıq súwretlewlerdi, dialog hám ishki monologlardı, gallyucinaciyalıq processlerdi, tús kóriw motivlerin, qıymıl-qozǵalıs tipindegi súwretlew usılların durıs tańlap, olardı orınlı jaylastıra bilgen. Nátiyjede, kórkem prozamız benen ulıwma ádebiyatımızda burın onday itibar berilmey kiyatırǵan Húrliman baqsınıń obrazın talapqa muwapıq ashıp beriwge erisken” .

Tariyxıy romanlardıń jazılıwınıń ádebiyatta hám xalıq turmısındaǵı áhmiyet haqqında V.A.Kaverin Tınyanovtıń “Wázir Muxtardıń ólimi” atlı romanına bildirgen tómendegishe pikirinen biliwimizge boladı: “Tariyxıy romannıń kúshliligi sonda, ol óz dáwiri ushın kerek, ol menen baylanıslı hám onıń kórinisi bola aladı. Ne ushın ullı watandarlıq urıstа pútkil mámleket “Urıs hám tınıshlıq” tı oqıwǵa asıqtı? Sebebi bul kitapta biz qalay urıstа jeńgenimiz ǵana emes, bálkim biz kim ekenligimiz hám ne ushın jáne jeńiske erisiwimiz kerekligi haqqında da jazǵan”

[2] Нуржанов П. Сверяя с народной памятью.-Нукус:«БИЛИМ». 1994.
[3] Бахадирова. С. Проза-38 «Дәўир талабы ҳәм әдебият .1988-жылы әдебий жылдың жуумағы бойынша жыйналыс материаллары) /Әмударья, 1988. №№6, 91-б
[4] Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
[5] Жаримбетов К. Турмыс шынлығынан көркем хакыйкатлыкка //Әмиўдарья. 1988-№6. 90-92,66
[6] Есенов Ж Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестлеринде көркем психологизм мәселелери) - Нөкис: Каракалпакстан, 1986. Б. 76-80;

– dep romannıń áhmiyeti haqqında aytıp ótedi. Solay eken, qaraqalpaq ádebiyatında da tariyxıy romanlardıń milliy mádeniyatımızda tutqan ornı bar. Biz kim ekenligimiz hám kim bolıwımız kerek ekenligi, ata-babalarımız kim bolǵanlıǵı hám tariyxımız qalay bolǵanlıǵın kórkem shıǵarmalardı oqıw arqalı biliwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń baytereklerіniń biri T.Qayıpbergenov tariyxıy roman jazıwdıń tarıyxshı alımnan parqı haqqında tómendegishe pikir bildirgen edi: “Tariyxshı ilimpaz tariytı izertlegende solardı háreketke keltiriwshi kúshlerdi túsindirip beriw ushın izertleydi. Biraq bul kúshler ózliginen emes al adamlar arqalı, olardıń aqıl oyı, sana-sezimi arqalı háreket etedi. Al, endi, óz zamanındaǵı adamlardıń júrek sırların túsiniw, olardıń oy-pikirlerin baslı baǵdarın anıqlaw – bul meniń jumısım yaǵnıy jazıwshınıń jumısı. Ótmishte ne waqyanıń bolǵanın hám olardıń qalay júz bergenin biliw kerek, sonıń menen birge sol waqıyalardıń gúwalarınıń sol paytta ne oylap, ne qoyǵanın túsiniw zárúrligi de jazıwshınıń isi” - dep tariyxıy romanlardıń tariyxıy faktlardan ayırmashılıǵın atap ótedi.

Juwmaqlap aytqanda, ádebiyattanıwımızda tariyxıy romanlar jazılmaqta. Sonıń menen ádebiyattanıw hám ádebiy sınlıq maqalalar, recenziyalar hám dissertaciyalar tariyxıy romanlardıń elede jetilisiwine óziniń tásirin kórsetpekte.Ádebiyatımızda tariyxıy romanlardıń izertleniwi arqalı olardıń basqa roman janrlarınan parqı hám syujet qurıwdaǵı ózgeshelikleri ashıp berilmekte. Tariyxıy romanlar arqalı keleshek áwladlarımız óz ótmishi hám ata-babalarınıń kim ekenligin biliw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис: «Билим», 1994,
2. Нуржанов П. Сверяя с народной памятью.-Нукус:«БИЛИМ». 1994.
3. Бахадирова. С. Проза-38 «Дәўир талабы ҳәм әдебият .1988-жылы әдебий жылдың жуумағы бойынша жыйналыс материаллары) /Әмударья, 1988. №№6,
4. Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
5. Жаримбетов К. Турмыс шынлығынан көркем хакыйкатлыкка //Әмиўдарья. 1988-№6.
6. Есенов Ж Шеберликтин сырлары (хәзирги каракалпак повестлеринде көркем психологизм мәселелери) - Нөкис: Каракалпакстан, 1986.